

Número 46 (juny 2021)

INICI / DEFICIÈNCIES I PROBLEMES ENTORN DE LA IMPREMTA NAVARRESA DEL SEGLE XVII: ANÀLISI DE L'ENSAYO DE BIBLIOGRAFÍA DE PÉREZ GOYENA

Deficiències i problemes entorn de la impremta navarresa del segle XVII: anàlisi de l'Ensayo de bibliografía de Pérez Goyena

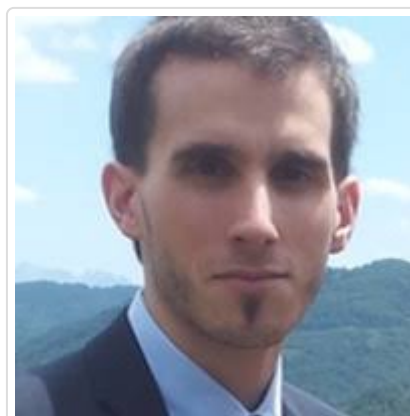
🚩 Versión castellana

</> Metadades

Javier Ruiz Astiz¹

Professor de la Facultad de Humanidades y Documentación
Universidade da Coruña

j.ruiz.astiz@udc.es

Javier Ruiz Astiz

DOI: <https://dx.doi.org/10.1344/BiD2020.46.03>

Citació recomanada

Ruiz Astiz, Javier (2021). "Deficiències i problemes entorn de la impremta navarresa del segle XVII : anàlisi de l'Ensayo de bibliografía de Pérez Goyena". *BiD: textos universitaris de biblioteconomia i documentació*, núm. 46 (juny). <<http://bid.ub.edu/46/ruiz.htm>>. DOI: <https://dx.doi.org/10.1344/BiD2020.46.03> [Consulta: 22-06-2021].

Resum

Objectiu: analitzar el segon volum de l'*Ensayo de bibliografía navarra* que va elaborar Pérez Goyena. En aquest repertori bibliogràfic es reuneixen els impresos publicats entre 1601 i 1700, però no està exempt d'errades i altres tipus de deficiències, per la qual cosa es fa necessari actualitzar-lo amb les noves troballes.

Metodologia: s'emprèn aquest treball seguint el mètode i les tècniques del bibliògraf per estudiar la impremta i el llibre al Regne de Navarra durant el segle XVII. Per fer-ho, s'ha recorregut a diferents metodologies: d'una banda, localització i consulta d'exemplars en biblioteques (locals, provincials i estatals) i recursos digitals (per a biblioteques estrangeres), i, de l'altra, estudi de documents (processos judicials, protocols notariais i documentació administrativa) conservats, principalment, a l'Archivo General de Navarra.

Resultats: es mostren, juntament amb nous testimonis localitzats en biblioteques i arxius, els problemes que s'han detectat gràcies a la seva anàlisi per tractar d'actualitzar la història del llibre a Navarra. Això permetrà escometre, com es trasllueix d'aquest treball, l'actualització de la impremta local durant el segle XVII.

Resumen

Objetivo: analizar el segundo volumen del *Ensayo de bibliografía navarra* que elaboró Pérez Goyena. En este repertorio bibliográfico se reúnen los impresos publicados entre 1601 y 1700, pero no está exento de erratas y otro tipo de deficiencias, por lo que se hace necesario actualizarlo con los nuevos hallazgos efectuados.

Metodología: se acomete este trabajo siguiendo el método y las técnicas del bibliógrafo para estudiar la imprenta y el libro en el reino de Navarra durante el siglo XVII. Para esto se ha recurrido a distintas metodologías: por un lado, localización y consulta de ejemplares en bibliotecas (locales, provinciales y estatales) y recursos digitales (para bibliotecas extranjeras), y, por el otro, estudio de documentos (procesos judiciales, protocolos notariales y documentación administrativa) conservados, principalmente, en el Archivo General de Navarra.

Resultados: se muestran, junto con nuevos testimonios localizados en bibliotecas y archivos, los problemas que se han detectado gracias a su análisis para tratar de actualizar la historia del libro en Navarra. Esto permitirá acometer, como se trasluce de este trabajo, la actualización de la imprenta local durante el siglo XVII.

Abstract

Objective: To analyse the second volume of Pérez Goyena's *Ensayo de bibliografía navarra*, a compendium of prints published between 1601 and 1700. The work is not without erratas and other shortcomings, and so it needs to be updated with the introduction of new findings.

Methodology: This work explores the bibliographer's method and techniques for studying prints and books in the kingdom of Navarre during the seventeenth century. To do so, a variety of approaches have been applied: for instance, the location and consultation of exemplars in local, provincial and national libraries and digital resources (for foreign libraries), and the study of documents such as trials, notarial protocols and administrative documentation, mostly from the General Archive of Navarre.

Results: Along with new testimonies located in libraries and archives, the study highlights the problems facing the attempts to update the history of books and printing in Navarre in the seventeenth century and prepares the way for future research in this field.

Paraules clau: Historia de la impremta, Navarra, Llibres antics, Bibliografies especialitzades

Keywords: Printing history, Navarre, Ancient books, Specialized bibliographies

Rebut: 29/05/2020. Acceptat: 08/10/2020.

1 Introducció²

Diferents crisis econòmiques, a més de les sociopolítiques que van esdevenir en els diferents regnats dels tres últims Àustries, van omplir el segle XVII espanyol.

Com va encunyar Eric Hobsbawm (1983), aquesta centúria es va caracteritzar per una crisi endèmica que va assolar tota l'Europa occidental entre 1560 i 1660, fet que va comportar una profunda recessió. Aquesta situació, com no podia ser d'una altra manera, va acabar afectant les premses hispanes de l'època, la qual cosa es constata amb l'empobriment progressiu dels tipus i la riquesa decorativa inferior, el paper de pitjor qualitat i altres aspectes, com la puixança menor dels tallers d'impremta, si bé encara queda per fer un estudi comparatiu a escala espanyola per ciutats i impressors per calibrar la cruesa d'aquesta desacceleració financera.

No obstant això, si ens cenym a Navarra, aquest segle va suposar la consolidació de la impremta en el Regne, per la qual cosa es podria considerar —a diferència del convuls segle XVI— com una etapa de consolidació i enlairament de la indústria del llibre. Sabem que després d'Arnao Guillén de Brocar i la seva impremta incunable va caldre esperar a l'assentament de les premses de Miguel de Eguía a Estella el 1546. S'iniciava així un període —després de la conquesta castellana

de 1512 i els intents de recuperació del Regne per part de la dinastia Albret— en el qual Navarra tornava a gaudir d'aquest negoci gràcies a diferents impressors que van acabar fent del seu ofici una feina estable.

Aquesta situació va ser possible gràcies a l'atenció prestada per les institucions del Regne, les quals es van encarregar de finançar i fomentar aquest negoci atès l'interès que tenia per a elles la reproducció de documents de caràcter administratiu i jurídic (Ostolaza Elizondo, 2004, p. 65). Això últim era vital per al manteniment d'un teixit institucional com el de Navarra, que en ser un regne tan petit havia de donar resposta a les exigències documentals generades per l'aparell administratiu com una part més de la monarquia hispànica d'aquella època.

Malgrat les limitacions d'un territori tan reduït i les disposicions legals —com les pragmàtiques de 1558 o 1627— que es van aprovar entre els segles *xvi* i *xvii*, ens trobem, com es veurà més endavant, amb un total de 720 impresos publicats a Navarra entre 1601 i 1700, segons les dades recollides per Pérez Goyena en el segon volum de *Ensayo de bibliografía navarra*. Això posa de manifest l'èxit d'una indústria tipogràfica que coneixeria al llarg d'aquesta centúria notables avenços editorials guiats per impressors i llibreters molt avesats. No obstant això, sabem que la bibliografia com a ciència o disciplina que estudia el llibre —bé sigui manuscrit o imprès— no és una cosa exacta, de manera que està oberta a possibles errors o males interpretacions. Per aquest motiu, la nostra perspectiva abordada és la coneguda com a bibliografia material, ja que es pretén l'anàlisi i la descripció d'edicions amb les seves diferents variants.

A causa d'això, aquest article pretén establir les bases per emprendre l'actualització del repertori bibliogràfic que Pérez Goyena va confeccionar a mitjan el segle *xx*. En concret, volem fer una addenda al segon volum que va elaborar el bibliògraf navarrès, el concernent al segle *xvii*. Si aquesta idea sorgeix és per les absències localitzades en la seva obra mitjançant les troballes evidenciades gràcies, primer, a la consulta de biblioteques amb fons antic (catedralícies, conventuals, provincials, etc.) i, després, fruit de l'examen detallat de diferents catàlegs digitals: *Catálogo colectivo del patrimonio bibliográfico*, *Biblioteca Navarra Digital* o *Iberian books*, entre d'altres. D'aquesta manera, s'han analitzat *de visu* diferents impresos que es van editar a la Navarra d'aquella centúria i que no va ni referenciar ni recollir Pérez Goyena.

Així mateix, s'ha advertit una bona quantitat d'impresos que desconeixíem mitjançant la consulta de diferents fons arxivístics de l'Archivo General de Navarra, principalment de documents procedents de la secció de Tribunals reials —en forma de plets judicials— i de Clergat regular o Protocols notariais. Gràcies a aquestes tres seccions, juntament amb d'altres, s'han constatat noves notícies, encara que també s'ha pogut apreciar que algunes referències aportades per Pérez Goyena s'han de modificar o donar per errònies.

En suma, el que es posa de manifest a través d'aquest estudi és que podem actualitzar la història del llibre i de la impremta al regne navarrès al llarg del segle *xvii*. Fins al moment, gràcies a les indagacions en arxius i biblioteques, hem pogut localitzar 144 impresos nous i prop de 10 més que encara hem d'analitzar. Tot això, sens dubte, és un pas previ per emprendre posteriorment una revisió profunda —amb l'actualització consegüent— de la producció editorial de les premses radicades a Navarra entre 1601 i 1700.

2 Els repertoris bibliogràfics: revisió de l'*Ensayo* de Pérez Goyena

La bibliografia, tal com suggereix Luigi Balsamo (1998, p. 23), ha de servir per gestionar i mostrar el coneixement humà perquè així terceres persones puguin treure'n profit. D'aquesta manera, el treball bibliogràfic, entre altres coses, ha de donar a conèixer els llibres, per difondre així la història de la cultura. Sabem que el terme *bibliografia* té l'origen en la conjunció dels termes grecs *biblion* i *graphein*, 'llibre' i 'escriure'. Aquest terme, amb el pas dels segles, es va constituir com l'art de descriure llibres, i va aconseguir el seu punt més alt el 1633, quan, gràcies a Naudé i el seu *Bibliographia politica*, va començar a usar-se per fer referència a una llista de llibres, si bé, fins entrat el segle XIX, van perdurar altres denominacions com *bibliotheca*, *inventarium*, *index* o *repertorium*.

Encara que sembla simple donar una definició del que persegueix o estudia la bibliografia, és complex definir-la i més si deixem de banda la seva intricada evolució històrica, ja que assistim a diferents maneres d'entendre-la (Fernández Falero; Peral Pacheco, 2009, p. 1.375). Així i tot, l'important és el paper que exerceix com a instrument mediador entre el patrimoni cultural i els seus possibles lectors, ja que actua sempre com a difusora de la cultura. Es fa evident que podem establir diferents significats depenent de la seva funció i de l'àmbit en el qual s'apliqui. No obstant això, el producte principal del seu treball de camp són els repertoris, per a l'elaboració dels quals, segons Delgado Casado, no es tracta de "cortar y pegar, no es acarrear fichas, sino plantearse un trabajo científico en toda regla" (2005, p. 19).

Així, tot repertori bibliogràfic constitueix una obra de referència i de consulta obligada per a qualsevol investigador, ja que es tracta d'un instrument que s'elabora amb el propòsit unívoc de donar una informació referencial puntual i ràpidament. Dit això, no podem passar per alt l'accepció donada per Malclès (1985, p. 9), ja que afirmava que un repertori és una obra de consulta que contenia informacions i descripcions d'impresos que s'ordenen sota un sistema determinat. Aquest paradigma encara continua vigent, tot i que en les últimes dècades s'ha vist superat per les novetats que han ocasionat les noves tecnologies, ja que en l'actualitat no només parem atenció al suport en paper, sinó que també hi hauria els suports digitals, magnètics i òptics.

A causa de tots aquests canvis, l'accés a aquestes fonts d'informació s'està veient alterat, encara que no amb la celeritat que s'ha experimentat en altres camps. Dit això, ja no només disposem de bibliografies impreses, sinó que també n'hi ha de digitals, cosa que provoca que hi accedim mitjançant bases de dades en què s'integren conjunts d'informacions que s'emmagatzemen electrònicament. L'important, sens dubte, és que les dues modalitats es poden considerar en l'actualitat com a repertoris bibliogràfics pròpiament dits.

Això no obstant, no hem d'oblidar que no tot conjunt d'informacions pot ser considerat com una bibliografia, ja que només es pot atorgar aquesta accepció a les que s'hagin conformat fruit de la tasca i rigor científic. És el que Besterman (1965, vol. II, p. 397) va definir com el principi rector dels bibliògrafs, que no era cap altra cosa que la capacitat per ordenar una sèrie de referències de forma continuada en un marc espaciotemporal concret.

Com veiem, es podria parlar molt sobre quines són les funcions que corresponen a les bibliografies. En termes generals, la funció que els correspon és la de facilitar el treball intel·lectual, i convertir-se en l'instrument universal de control de les informacions mitjançant la recerca, identificació, descripció i classificació dels documents. Més concretament, tota bibliografia té dues funcions elementals per a qualsevol investigador: identificar els textos i informar sobre els temes. Sens dubte, el més important és el procés d'identificació, ja que equival a certificar la seva existència mitjançant l'aportació comprovada de les dades referencials que l'individualitzen.

En suma, seguint López Yepes (1989, p. 90-91), un repertori bibliogràfic ha de reunir els aspectes següents:

- a. Registrar els documents que es troben en diferents biblioteques o arxius.
- b. Referenciar la signatura correcta que individualitza cada document dins de la seva institució d'origen.
- c. Incloure descripcions, més o menys exhaustives, de cada peça documental.
- d. Ser completes o selectives depenent del seu objecte d'estudi.
- e. Crear-se arran de la demanda o les necessitats manifestades per certs usuaris, de manera que pretenen satisfer uns anhels informatius.

Per tant, s'aprecia que el realment important és que els repertoris sorgeixen davant d'una necessitat d'informació determinada, la qual ha de ser resolta gràcies a un pla de treball que permeti obtenir un nou producte informatiu que satisfaci els desitjos d'una sèrie d'usuaris potencials. Per això, moltes vegades el que fa un repertori bibliogràfic és omplir o completar un buit d'informació existent, ja sigui general o especialitzat. Els primers solen ser els més demanats perquè engloben, com afirma Pensato (1994, p. 171-172), des de les bibliografies nacionals fins a les biobibliografies, mentre que els especialitzats tendeixen a seleccionar les obres referenciades per una temàtica determinada o amb la ferma idea de satisfer una necessitat informativa concreta d'un grup d'usuaris.

Al seu torn, l'exercici bibliogràfic el podem diferenciar segons la forma i la manera en què s'abordi aquest treball. Així, segons Krummel (1993, p. 17), tindríem dos grups: el que englobaria, per una banda, la bibliografia sistemàtica i enumerativa i, per l'altra, l'analítica, textual i històrica. No obstant això, fins i tot amb les seves diferències, tot repertori que es preï ha de conjugar les dues visions, de manera que no sorprèn que hi hagi molts treballs que uneixin una posada en escena enumerativa juntament amb una perspectiva analítica de cada document referenciat.

Aquestes són, a grans trets, les finalitats principals que ha de reunir o perseguir qualsevol repertori bibliogràfic, que s'evidencien en els nombrosos exemples que poblen la geografia hispana. Molts van arrancar al segle XVIII, tot i que fonamentalment seria en el XIX quan la bibliografia espanyola va començar a adquirir un protagonisme considerable que es va plasmar

en l'aparició de tipobibliografies provincials o locals. Aquestes últimes, com exposa Delgado Casado (2001), van tenir en la Biblioteca Nacional una aliada inestimable gràcies als premis de bibliografia. Naixia així, a mitjan segle XIX, una línia de treball que apostava pels estudis regionals, cosa que es veuria reforçada el 1984 amb el sorgiment del projecte Tipobibliografía Española afavorit per Simón Díaz (Clemente San Román, 2001, p. 40).

No sorprèn, per tant, que l'àmbit provincial i local hagi estat el predilecte entre els bibliògrafs durant els dos últims segles. Dins dels nombrosos estudis que van anar apareixent ens trobem amb els que des de finals del segle XIX es van gestar a Navarra. Va ser llavors quan van sorgir alguns treballs parcials, com el d'Altadill, *Primera imprenta y catálogo de obras editadas en Pamplona*. Aquesta compilació de 1884 va ser superada després, el 1901, amb l'aparició de l'estudi d'Arigita (*Bibliografía navarra o Descripción de las obras impresas en este antiguo reino, desde el descubrimiento del arte tipográfico hasta nuestros días*), ja que va reunir un total de 687 referències des de la impremta incunable d'Arnao Guillén de Brocar fins al 1737, encara que, com és evident, va quedar incomplet.

Aquesta situació va perdurar fins al 1945, any en què va aparèixer el primer dels nou volums que conformen la ingent obra de Pérez Goyena. A partir de llavors la bibliografia navarresa va passar a tenir l'obra de referència que es mereixia, ja que aquest jesuïta va conformar fins al 1964 —quan va aparèixer el novè volum dos anys després de la seva mort— el seu estudi magne sota el títol d'*Ensayo de bibliografía navarra*, des de la creació de la impremta a Pamplona fins a l'any 1910. Hi tenen cabuda més de 8.500 impresos des de les premses incunables de Brocar fins als primers anys de segle passat, ordenats tots de manera cronològica segons l'any d'edició en diferents volums.

Malgrat això, com bé sabem, poques coses són immutables i romanen inalterables amb el pas dels anys, molt menys en la recerca, perquè els avenços o nous descobriments se sedimenten sobre l'anterior i la fan créixer, més si adoptem una perspectiva material per abordar un estudi de naturalesa bibliogràfica (McKerrow, 1998). En conseqüència, l'*Ensayo de bibliografía navarra* no pot quedar al marge de la seva actualització necessària, més quan en els últims anys s'ha abordat una avaluació obligada dels repertoris bibliogràfics. Això es posa de manifest en aquest article, perquè es pretén comprovar la viabilitat de completar part del treball elaborat per Pérez Goyena en les primeres dècades de segle XX.

No hi ha cap dubte que tot repertori ha de satisfer una sèrie de necessitats als possibles usuaris, per la qual cosa quan es constata que els repertoris no aporten els recursos o les informacions pertinents resulta convenient actualitzar-los si es comprova que, gràcies a això, podem respondre a les noves exigències demanades pels usuaris potencials. En el nostre cas queda patent —fruit de les troballes i de les deficiències que més endavant es mencionaran— la necessitat d'actualitzar aquest repertori bibliogràfic.

3 El treball del bibliògraf: metodologies emprades per a una addenda

El bibliògraf és moltes vegades un subjecte molest per la seva avidesa a l'hora de localitzar nous testimonis que sostinguin les seves recerques, i per això ha de reunir —en paraules de Martínez de Sousa (1999, p. xiv)— una sèrie de destreses, perquè no es tracta només de "entender con claridad el proceso del libro para revisarlo, no solo en la parte intelectual de la obra en sí sino también analizarlo desde el punto de vista material y técnico". Tot això perquè, segons Malclès (1965, p. 6), la bibliografia s'ocupa de la descoberta o posada en coneixement dels impresos gràcies a la seva troballa, anàlisi i descripció, amb la finalitat de crear nous instruments informatius.

Aquí entrarien en joc el que coneixem com a *repertoris bibliogràfics*, els quals han de proporcionar—seguint les indicacions d'Escamilla (1982, p. 42)— claredat, consistència i uniformitat, sobretot en les descripcions. A causa d'això, entre les tasques del bibliògraf, el primer pas que ha d'abordar és l'examen de cada exemplar, tant de manera presencial com digital (més actualment), encara que és preferible que es faci *de visu*. Al marge d'això, són diverses les tàctiques que ha d'implementar un bibliògraf per dur a terme la seva tasca investigadora, entre les quals podem ressaltar:

- a. Ser capaç de definir el seu objecte d'estudi.
- b. Saber fer cerques informatives per aconseguir els seus objectius.
- c. Analitzar tots els documents obtinguts per discriminar els que li puguin servir dels que no per diferents motius.
- d. Desenvolupar i consolidar les capacitats d'anàlisi i crítica dels materials per incloure'ls posteriorment en el repertori bibliogràfic.
- e. Organitzar els materials informatius descoberts seguint uns criteris que permetin la representació dels documents perquè qualsevol usuari els pugui explotar posteriorment.
- f. Conèixer i manejar amb fluïdesa —més avui dia— les eines i instruments que posen al nostre abast les noves tecnologies, com ara els repositoris i catàlegs digitals.

Tot això s'uneix al fet que en afrontar qualsevol recerca sempre hem de tenir en compte diversos aspectes, un dels quals és la selecció de les fonts documentals que necessitem consultar. Una vegada que coneixem les que hauran de ser objecte d'estudi, podrem advertir les metes o els objectius als quals podrà arribar la nostra recerca. Sens dubte, la metodologia emprada resultarà crucial, ja que de l'aplicació correcta en dependrà el resultat final que puguem assolir. No obstant això, val la pena ressaltar que la metodologia que decidim emprar estarà condicionada per les fonts que s'hagin treballat per confeccionar cada estudi.

Com és obvi, el nostre objecte són els impresos navarresos del segle xvii, per la qual cosa les biblioteques amb fons antic constitueixen el nostre nínxol d'informació principal. No obstant això, atesos els objectius d'aquesta recerca, una de les principals fonts manejades han estat les

arxivístiques (Ruiz Astiz, 2020). Com tothom sap, els documents d'arxiu posseeixen un potencial informatiu tan significatiu que ens permeten reconstruir una infinitat d'aspectes del nostre passat, entre els quals trobem la història del llibre i de la impremta.

Tot i així, tal com ens adverteix Ruiz Fidalgo (2000, p. 35), la pervivència d'aquests testimonis documentals no és l'habitual, i assenyala que "de los que permanecen, su conocimiento es muy escaso y poco destacado en las bibliografías". Això últim es pot explicar per com de difícils resulta trobar aquests impresos en estar subsumits entre documents manuscrits, la qual cosa en dificulta en gran manera el control. Malgrat tot, no hem d'oblidar que tot bibliògraf ha d'unir una recerca sistemàtica tant en biblioteques —físiques i digitals— com en arxius. Entraria aquí en joc el que Infantes (2012, p. 137) va denominar *la història interna* enfront dels estudis que habitualment se centaven només en l'externa. D'aquesta manera, la tasca de l'historiador del llibre i de la impremta no només s'ha de limitar a l'estudi dels impresos existents en qualsevol biblioteca, sinó que és crucial comprendre el fenomen editorial en la seva totalitat, la qual cosa s'aconsegueix d'una manera més precisa gràcies als documents d'arxiu.

Cal assenyalar que són molt variades les fonts documentals que podem consultar per reconstruir la indústria editorial, encara que principalment es redueixen a dues tipologies: processos judicials i escriptures notarials. També hi ha altres testimonis documentals que ens permeten reconstruir el passat editorial de Navarra, com ara la documentació de caràcter administratiu (concessió de llicències, privilegis d'edició, censura civil, etc.) o els testimonis conservats en seccions relatives al clergat o els monestirs desamortitzats.

Tot i aquesta varietat, la peça elemental la constitueixen els processos judicials dirigits davant dels tribunals reials de Navarra. De la seva anàlisi qualitativa aconseguim obtenir indicis que ens ajuden a revelar possibles notícies noves d'impresos del segle XVII. Des del nostre punt de vista, els processos judicials s'erigeixen en una font d'un valor extraordinari per investigar possibles testimonis documentals que ens permetin conèixer obres de què desconeixíem l'existència. La veritat és que la documentació processal ens ajuda a conèixer de primera mà impresos publicats entre 1601 i 1700, perquè en alguns plets es conserven els textos publicats per impressors determinats com a proves pericials. Gràcies a aquests testimonis hem aconseguit ja més de 30 referències noves que s'haurien d'afegir a la bibliografia navarresa.

Al seu torn, com ja hem indicat, també s'han localitzat a l'Archivo General de Navarra i en altres arxius (Archivo Capitular de Pamplona, Archivo General de Simancas o Archivo Episcopal de Segovia) mostres en publicacions que Pérez Goyena va desconèixer a través de protocols notarials, documentació administrativa i textos procedents de monestirs o catedrals. En conseqüència, per al cas que ens ocupa en aquest treball, l'avantatge principal de l'ús d'aquest tipus de fonts d'arxiu serà arribar a conèixer la impressió de llibres dels quals no s'ha conservat cap exemplar a les biblioteques amb fons antic. Com és lògic, tot això posa de manifest que la documentació d'arxiu ens descobreix nous testimonis que hauran de permetre reelaborar el repertori bibliogràfic que fins avui segueix imperant en terres navarreses.

Però, a més dels recursos documentals que es localitzen en els arxius, el bibliògraf actual no ha de menysprear les noves realitats digitals, ja que han portat canvis evidents en el camp de la bibliografia, tot i que es focalitzen principalment en els registres bibliogràfics i la confecció de repertoris (Zabala, 2013, p. 71). En aquests moments, els usuaris segueixen necessitant

informació i aquesta pot estar en un document, un conjunt de parts de documents, un conjunt de documents o tenir notícia del document a través d'altres gràcies a enllaços. D'aquesta manera, actualment, tot i que el document original sigui un imprès, es pot expressar també a partir d'un registre electrònic atesa l'agrupació de dades i atributs que ens redirigeixen a aquest document del passat gràcies, entre altres solucions, al llenguatge RDF (*resource description framework*).

Tot aquest increment de documents digitals ha tornat a posar de manifest com és d'important que és la descripció documental, ja que té un valor tangible per a la reutilització posterior. A causa d'això, ara ja no hi ha simples referències a la tipografia, el format o la fórmula col·locacional de cada imprès, sinó que cal que incloguin dades sobre els formats de digitalització, la ubicació dels arxius, el mitjà d'emmagatzematge, la compatibilitat dels sistemes multimèdia i, fins i tot, sobre els drets d'autor, entre altres coses.

En aquest context es fa imprescindible recórrer a alguns dels nous recursos digitals que tenim a la nostra disposició a Internet, entre els quals podem ressaltar la *Biblioteca Navarra Digital* (BiNaDi) i el lloc web del *Catálogo colectivo del patrimonio bibliográfico* (CCPB), encara que també cal esmentar alguns projectes que ens apropen a possibles novetats com *Iberian books* o el *Catálogo y biblioteca digital de relaciones de sucesos* (CBDRS), per citar-ne alguns. Gràcies a aquests recursos, entre d'altres, s'han localitzat impresos determinats que no va recollir el bibliògraf navarrès.

4 Troballes i nous testimonis en les premses navarreses (1601–1700)

Tot treball de naturalesa bibliogràfica sorgeix de la interrelació necessària entre la tasca de camp del bibliògraf en reunir una sèrie de dades i la interpretació i explotació que en faci posteriorment un usuari. Per tant, es crea —com va exposar Balsamo (1998, p. 182)— un codi comunicatiu gràcies a un contingut informatiu que permet la identificació, localització i consulta de documents primaris. Sens dubte, en aquesta interconnexió que es teixeix resulta de cabdal importància la recuperació de nous testimonis que es desconeixien, ja que així es pot oferir nova informació per utilitzar-la posteriorment des de perspectives diferents: històrica, filològica, bibliogràfica, etc.

Com s'ha exposat a l'inici, el nostre objectiu és actualitzar el panorama de la impremta navarresa del segle XVII. Per això s'ha combinat en els dos últims anys tant l'explotació dels fons de diferents biblioteques com l'anàlisi de documents d'arxius històrics de tota índole. Aquesta tasca ha donat els seus fruits en forma de noves referències que s'han contrastat amb els testimonis dels quals va donar notícia Pérez Goyena en la primera meitat de segle passat, així com anteriorment Altadill i Arigita.

Entre les troballes, podem destacar les que han estat fruit de la feina d'arxiu, com succeeix amb les figures 1 i 2. En els dos casos es tracta d'impresos trobats a l'Archivo General de Navarra. El primer es tracta dels *Privilegios, fueros y exempciones de los concejos, vecinos, y moradores de la Valle de Burunda* que es va editar el 1633, que es conserva al fons antic del centre esmentat.

En canvi, el segon, *Antídoto contra las adversidades del mundo* de 1622, ens posa de manifest l'important que és la documentació processal, ja que aquest testimoni documental es troba com una prova pericial en un plet dirimit per Juan de Oteiza davant els tribunals reials de Navarra.

Figura 1. Portada. *Privilegios, fueros y exempciones de los conceios...* (1633). Font: Archivo General de Navarra: FBA/309

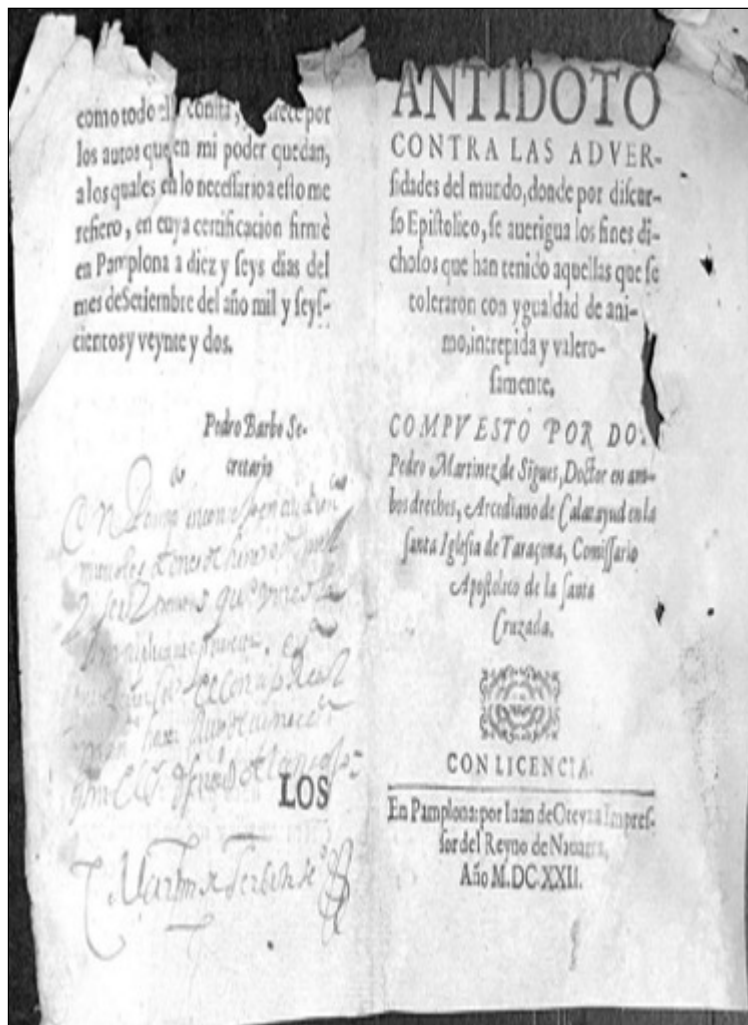

Figura 2. Portada. *Antidoto contra las adversidades del mundo* (1622). Font: Archivo General de Navarra, Procesos, n.º 163782

Al marge de les indagacions en arxius, tampoc podem menysprear les troballes en diverses biblioteques, tal com apreciem en la figura 3. Hi veiem la *Relacion del feliz suceso que tuvo el señor Don Juan de Austria en la Ciudad de Napoles*. Aquest text, encara que no indica el nom de l'impressor, es va editar a Pamplona el 1648 sense cap mena de dubte, ja que gràcies a una anàlisi de les caplletres i les lletres emprades es constata que va sortir del taller de Martín de Labayen (Ruiz Astiz, 2019a, p. 284). Dit això, l'important és que aquest exemplar conservat a l'Österreichische Nationalbibliothek (Biblioteca Nacional d'Àustria) suposa un nou imprès que s'hi ha d'afegir, ja que ni Pérez Goyena ni cap altre abans va tenir-ne notícia.

Figura 3. Portada. *Relacion del feliz suceso...* (1648). Font: Österreichische Nationalbibliothek: 41.H.61

Juntament amb les noves edicions que es poden trobar, no hem d'oblidar que tot bibliògraf ha de prestar atenció tant a les emissions com als estats de qualsevol edició. Com sabem, una anàlisi bibliogràfica minuciosa dels exemplars sorgits durant la impremta manual ens pot oferir aquest tipus de sorpreses, bé siguin intencionades o no.³ En conseqüència, per estudiar la impremta navarresa de segle XVII també és necessari conèixer les possibles variacions que va haver-hi dins d'una mateixa edició, cosa que moltes vegades no va advertir convenientment Pérez Goyena per simples descuits o perquè no va ser coneixedor de certs impresos.

Un simple exemple el tenim en les figures 4 i 5. Les dues formen part de la mateixa edició de *Las obras de Ludovico Blosio* que es va editar a Pamplona el 1625. La primera la va recollir Pérez Goyena (390) en el seu repertori, mentre que la segona no. Com veiem al peu d'impremta, es tracta d'una emissió de portada per canvi de costejador de l'edició. Mentre que en el primer cas llegim "A costa de Iuan de Oteyza mercader de libros", en l'altre apareix un personatge diferent ja que hi posa "A costa de Iuan de Beunza mercader de libros". Per tant, les esmenes a l'*Ensayo de bibliografía navarra* no es limiten a noves troballes, sinó que també es presta una atenció especial tant a les possibles emissions com als estats de les edicions que parcialment es van referenciar en el seu treball.

Figura 4. Portada. *Las obras de Ludovico Blosio* (1625). Font: Biblioteca de la Universidad Pública de Navarra: Segle XVII [110]

En suma, totes aquestes troballes dels últims anys —com es pot veure en les figures 1, 2, 3 i 5, per esmentar-ne algunes— són les que ens permeten abordar una actualització propera del segon volum de l'*Ensayo de bibliografía navarra* de Pérez Goyena. Per a aquesta addenda s'han localitzat impresos nous per diferents vies, entre les quals hem de ressaltar les següents:

1. *Catálogo colectivo del patrimonio bibliográfico*(CCPB): s'han registrat algunes referències valuoses, encara que moltes d'altres pecaven de certs errors o falses atribucions, per la qual cosa s'ha fet necessari confrontar les seves descripcions amb la realitat per decidir si eren impresos nous o no.
2. *Biblioteca Navarra Digital* (BiNaDi): s'han trobat alguns impresos que no va consultar Pérez Goyena, malgrat que formen part del patrimoni bibliogràfic navarrès.
3. Projectes de recerca (*Iberian books* i el *Catálogo y biblioteca digital de relaciones de sucesos*, entre d'altres): han permès que puguem seguir la pista d'impresos dels quals no teníem cap referència fins ara.
4. Catàlegs en línia i en fitxes de biblioteques espanyoles: Biblioteca Nacional de España, principalment, així com d'altres (provincials, episcopals, monàstiques, etc.).
5. Catàlegs en línia de biblioteques estrangeres, procedents de països tan dispars com França, Alemanya, Àustria, Itàlia, Anglaterra, Mèxic, Portugal, els Estats Units, l'Equador o Dinamarca.
6. Examen *de visu* de biblioteques municipals, provincials, nacionals, catedralícies, episcopals i monàstiques (Ruiz Astiz, 2019b, p. 416–423).
7. Consulta de diferents tipologies documentals en arxius històrics, fonamentalment de l'Archivo General de Navarra (Ruiz Astiz, 2020), però també d'altres, com l'Archivo General de Simancas, l'Archivo Histórico Nacional o d'alguns arxius catedralícies i episcopals (Archivo Capitular de Pamplona, Archivo Episcopal de Segovia o Archivo Catedralicio de Santiago).

Un cop assenyalades les diferents formes per les quals hem pogut tenir notícia dels impresos que després hem analitzat i estudiat, el que podem advertir és que, a hores d'ara, disposem de 144 referències noves relatives a impresos publicats a Navarra durant el segle XVII, més una desena de testimonis que hem d'analitzar encara per calibrar la seva inclusió o no en l'addenda que fem.

5 Anàlisi de l'*Ensayo de bibliografía navarra*: problemes i deficiències

Antonio Pérez Goyena assenyalava en el pròleg de l'*Ensayo de bibliografía navarra* —en el primer volum— "que los escritos impresos en Navarra encierran en gran parte su historia y literatura", de manera que indicava que "no nos limitaremos a describir la forma externa, sino también su contenido y su historia" (1945, vol. I, p. 3). Tot això s'aprecia en el volum II —que reuneix els impresos publicats a Navarra entre 1601 i 1700—, en què apreciem un total de 677 referències datades i 183 més sense datar, ordenades les primeres cronològicament segons l'any d'edició, fins i tot amb explicacions biogràfiques d'alguns autors i impressors.

D'aquestes 677 que va datar, hi ha moltes entrades que no sembla haver-les consultat *de visu*, ja que no n'indica la localització, sinó únicament la font bibliogràfica, la qual cosa ocorre en 96 ocasions. Al voltant de 20 caldria apuntar-les com a notícies fantasma pel que ell indica o es deixa entreveure de la seva referència, tret d'altres bibliògrafs que no les van consultar. De la mateixa manera, hi ha algunes entrades bibliogràfiques (9 en total) en què no esmenta ni localització ni font bibliogràfica.

Al seu torn, constatem alguns errors de seqüència numèrica en les entrades; així falta l'entrada número 308. Més interessants són les edicions que suggereix que es devien fer, per la qual cosa es tracta de meres suposicions del bibliògraf navarrès seguint alguns testimonis d'arxiu. En aquests casos —que arriben a la xifra de 15— ens trobem davant elucubracions de Pérez Goyena, ja que no en va trobar cap testimoni imprès. D'aquí que calgui considerar-les com a notícies no constatables i, per tant, excloure-les d'un repertori actualitzat.

D'altra banda, hi ha impresos sobre els quals dubtava que s'haguessin editat a Navarra —i fins i tot que directament assenyalava que no eren navarresos— però que els va incorporar amb número d'entrada. Es tracta de 31 referències diferents al llarg del segle XVII. És semblant el cas de 32 textos que va referenciar malgrat els dubtes que li generaven perquè no els havia vist, tot i que finalment els va incloure amb diferents expressions o símbols (*Rectificación*, ?, !). Alguns dels que va incorporar precedits del "?" sí que són navarresos, però dubtava de l'any d'edició, per exemple en les entrades número 433 (*Copia de la carta que Diego Salinas y Eraso, oidor de Cámara de Comptos, juez de Finanzas del reino de Navarra escribió a S.M. a 23 de enero de 1631*) i 522 (*Por el reyno de Navarra en su nombre el Licenciado Francisco de Azpilcueta. Sobre el castigo executado por mandado del Señor Virrey Conde de Oropesa en ocho soldados naturales del dicho reyno*).

A més, hem d'advertir que hi ha impresos que no tenen data, però ell els va datar (5 casos) de manera aproximada en analitzar-los. Relacionat amb això tenim un total de 10 impresos que, tot i no tenir ni peu d'impremta ni colofó, els va considerar navarresos després de l'anàlisi material. Al marge de l'assenyalat, va afegir amb número d'entrada 13 notícies que no són impresos o notícies bibliogràfiques, per la qual cosa no s'haurien de comptabilitzar.

Finalment, l'entrada número 213 (*Discurso impreso sobre la campana de Velilla de Aragón*) no és un imprès navarrès, com es pot veure després d'analitzar-lo. De la mateixa manera, hem d'indicar que tant l'entrada número 299 com la número 457 es refereixen a les edicions de 1614 i 1634 de la *Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos V*, les quals no es poden considerar com a pamploneses. Malgrat que aquesta obra fos promoguda el 1614 per Bartolomé París, llibreter

establert a Pamplona, la veritat és que va ser impresa a Bordeus per Simon Millanges.⁴Referent a això, vegeu les figures 6, 7 i 8, gràcies a les quals es resol aquest tort bibliogràfic ocasionat per Pérez Goyena.

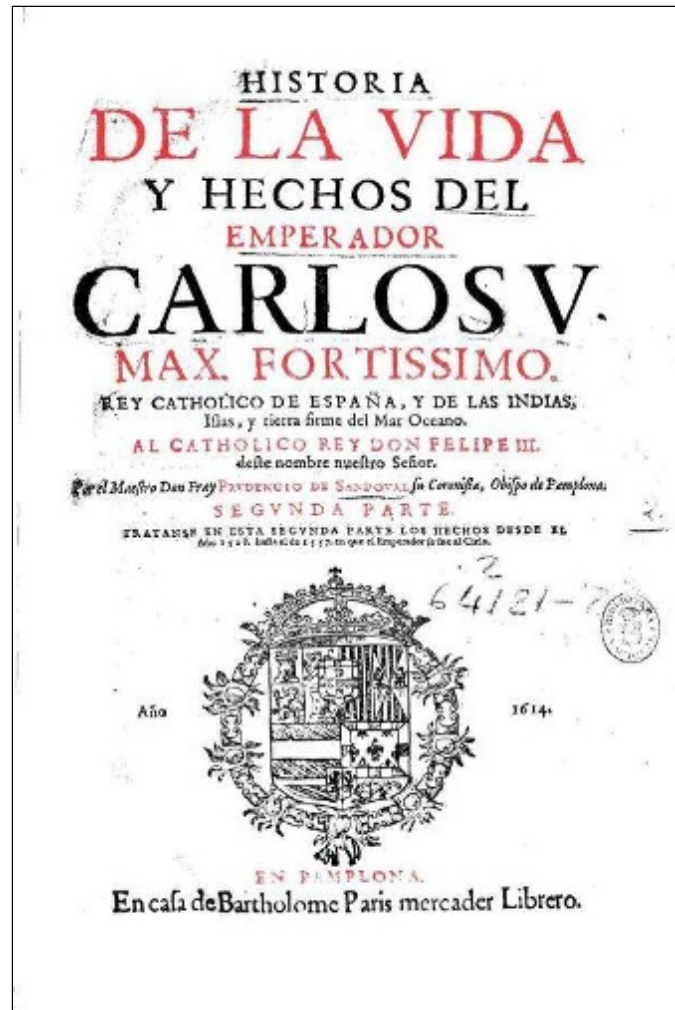

Figura 6. Portada. *Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos V* (1614). Font: Biblioteca Nacional de España: 2/64122 V.2

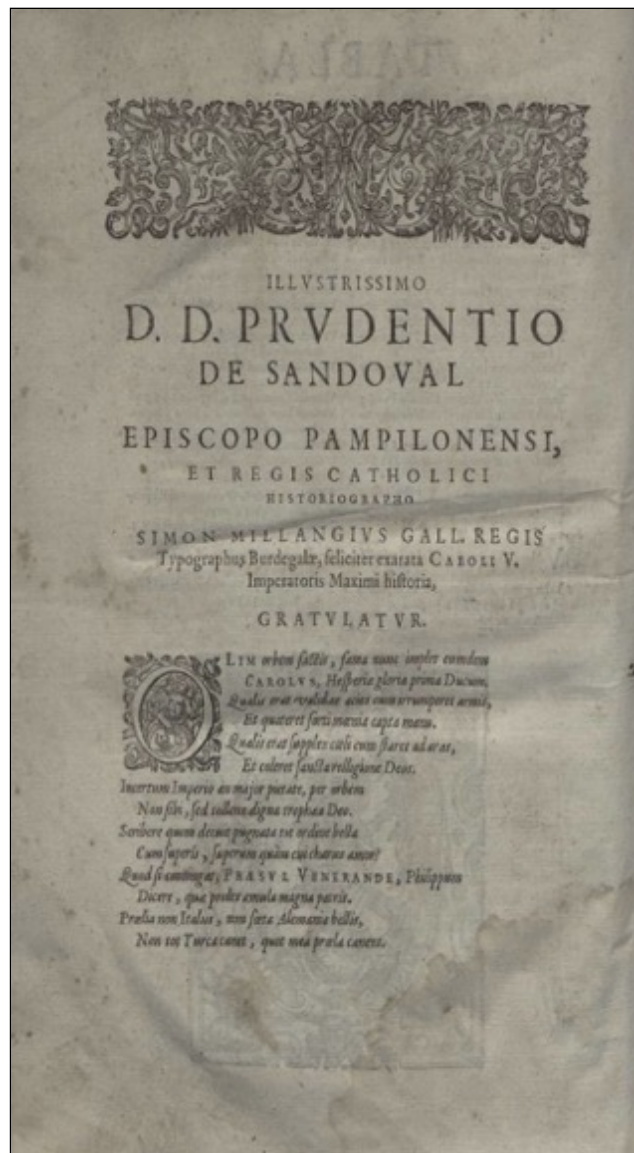

Figura 7. Colofó. *Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos v* (1634). Font: Biblioteca Nacional de España: 2/64121 V.1

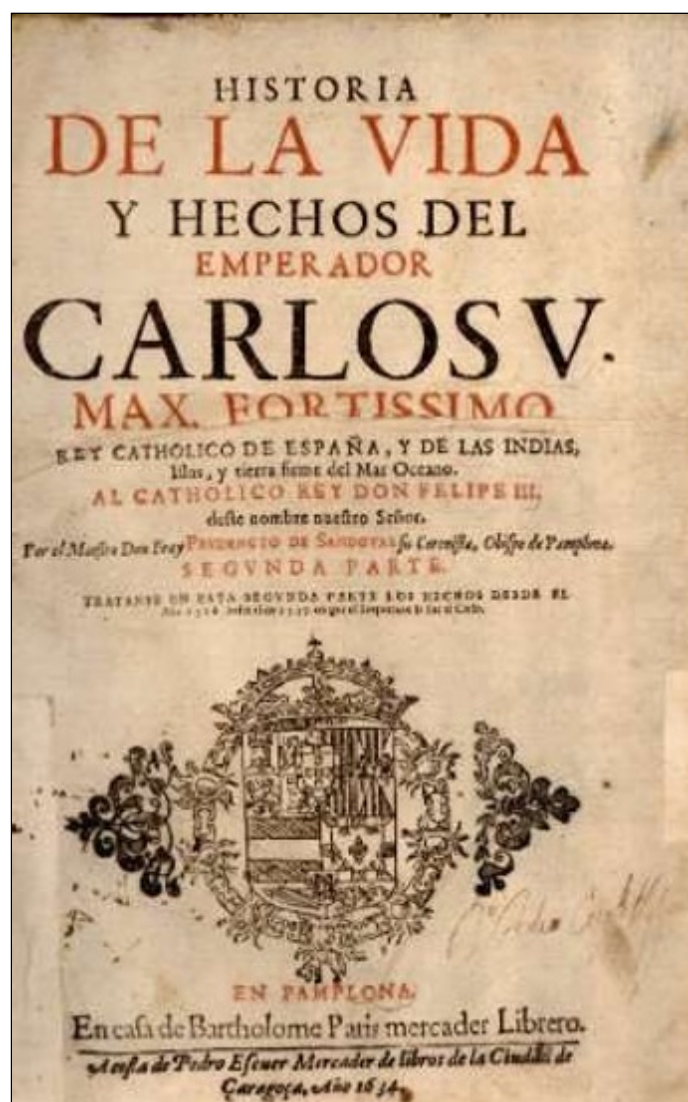

Figura 8. Portada. *Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos v* (1634). Font: Biblioteca de Andalucía (Granada): ANT-XVII-155

Així mateix, hi ha casos en què Pérez Goyena va afirmar rotundament que un imprès no era pamplonès, malgrat el que havien dit altres bibliògrafs seguint Nicolás Antonio. Així tenim, per exemple, l'obra de Melchor Rodríguez de Torres titulada *Lucha interior y modos de su victoria*. A la portada (vegeu la figura 9) veiem que diu "Con licencia en Caragoca / Año de 1608. / Por Carlos de La Bayen". Amb aquestes dades no sorprèn que Pérez Goyena (253) assenyalsés: "Según Altadill (64), a quien sigue sin escrúpulo Arigita (136). Pero Altadill, que copia a Nicolás Antonio, se equivocó. Las palabras del bibliógrafo sevillanos son éstas: 'Caesaraugustae, apud Carolum Labayen, 1608', que deben traducirse: 'Zaragoza, por Carlos de Labayen, 1608'. Al ver Altadill a Carlos Labayen, impresor de Pamplona, pensó que la obra se había estampado en esta capital; pero Carlos de Labayen ejerció primero su oficio en Zaragoza, y de aquí se le trajo a Pamplona. Hay, pues, que eliminar la *Lucha interior* de la bibliografía navarra".

L'advertit per Pérez Goyena no és incert, ja que Carles de Labayen es va traslladar a Pamplona a principis de 1607 des de Saragossa,⁵ però en aquest cas estava errat per complet en la seva afirmació, perquè aquest imprès s'ha de considerar com a navarrès. Més enllà de les dades de portada, si hagués examinat els paratextos legals i, sobretot, el colofó (vegeu la figura 10), hauria

constatat el seu veritable lloc d'edició, ja que indica que es va publicar "en Pamplona, por Carlos de Labayen. Año M.DC.VIII". Per tant, es tracta d'un error que s'ha d'esmenar del seu *Ensayo de bibliografía de navarra*, cosa que és bastant usual en els repertoris confeccionats a principis de segle xx, ja que necessiten una revisió profunda.

Figura 9. Portada. *Lucha interior...* (1608). Font: Biblioteca de la Universidad Complutense de Madrid, FLL 16627

Tercera parte de los
repetir lo que poco ha se apúto. Mas
con todo esto, pues ninguno dize cla-
ro vio la essencia diuina, no le quiero
poner a bulto y entre los referidos, ni
aun de lo dicho valerme, para mas
que auer tomado pie, y tratado aqui
del premio de nuestras luchas, por si
el cobarde se animasse, el floxo cobras-
se brio, el descuydado aliento: y todos
buenos y malos, justos y pecadores,
santos, yno santos, tratassemos agradar
a este Señor, que tanto merece ser
agradado, estimado, seruido, y
glorificado, por todos los
siglos de los siglos,
Amen.

*Omnia correctioni sacro sancte matris
Eccl. sic submisso.*

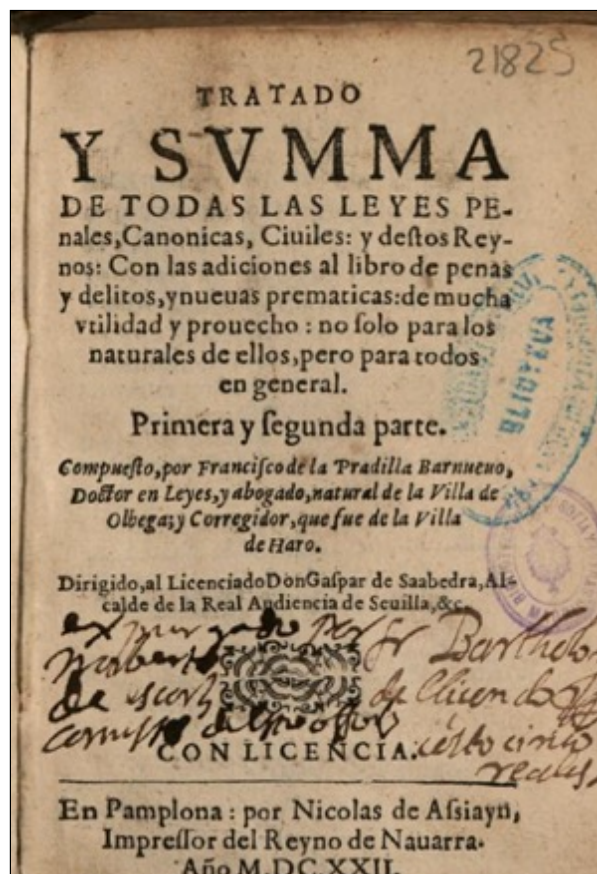
Fin de la lucha interior y Iacob triunfan-
te, con los modos de su victoria: en Pam-
plona, por Carlos de Labayen.
Año M. DC. VIII.

TABLA

Figura 10. Colofó. *Lucha interior...* (1608). Font: Biblioteca de la Universidad Complutense de Madrid, FLL 16627

Entre les dades que cal revisar, per exemple, podem portar a col·lació el cas del *Tratado y summa de todas las leyes...* que es va editar a Pamplona el 1621, encara que l'any següent sembla que es va reeditar amb un seguit d'afegits. Aquesta nova edició, segons Pérez Goyena (369), no s'havia de tenir en compte perquè expressava el següent: "Copiado de Arigita, núm. 206, que sigue a Sorarrain. Se confunde con el de 1621; sólo que intercala en el título las adiciones al libro de penas y delitos de don Francisco de la Barrera, que en la edición de 1621 forma un tratado apartado. Habiéndose hecho otra impresión del libro de Pradilla en Madrid, no es creíble que al siguiente año se reimprimiera en Pamplona con el título cambiado. Ni Sorarrain ni Arigita demuestran haberlo visto".

No obstant això, com es pot veure en la figura 11, del mateix taller de Nicolás de Asiáin va sortir el 1622 el *Tratado y summa de todas las leyes penales, canonicas, civiles: y destos reynos con las adiciones al libro de penas y delitos, y nuevas prematicas*. En conseqüència, advertim novament que Pérez Goyena estava errat en les seves afirmacions i, al seu torn, en les seves crítiques cap a Arigita i Sorarrain, ja que, encara que no ho haurien consultat, sí que es comprova que el 1622 es va tornar a imprimir l'obra de Francisco Pradilla a la capital navarresa.

Resumint, serien en total 560 impresos els que va datar fidelment Pérez Goyena, ja que dels 677 recollits caldria treure:

- a. L'entrada no registrada 308.
- b. Les 17 edicions que suposa que s'haurien fet segons testimonis d'arxiu però que no les hauria vist, sinó que segueix únicament inventaris o informacions indirectes.
- c. Les 13 entrades que no són relatives a cap notícia bibliogràfica.
- d. Els 31 impresos que diu que no són navarresos, molts dels quals són notícies falses, però que finalment hi inclou.
- e. Els 32 textos que dubtava que existissin, dels quals critica les referències d'alguns bibliògrafs, però que dona per vàlids.
- f. Les entrades 213, 299 i 457 perquè no són relatives a impresos navarresos, ja que Pérez Goyena les hi va atribuir erròniament.
- g. Un total de 20 entrades que s'han de considerar com a fantasmes, perquè segueix altres bibliògrafs que tampoc han consultat aquests impresos en primera persona, sinó que es basen en estudis precedents de fiabilitat dubtosa.

En total són 117 les entrades que cal descomptar del segon volum de *Ensayo de bibliografía navarra*. Caldria unir-hi les obres que no va datar, que són 183, encara que n'hi ha algunes que caldria eliminar per diferents motius:

- a. Recull 8 notícies relatives a fonts indirectes d'arxiu, suposant que es devien imprimir, però sense corroborar-ho.
- b. Esmenta 4 entrades sobre impresos que dubtava que fossin navarresos.
- c. Referència 5 entrades bibliogràfiques que dubtava que existissin.
- d. Assenyala 4 impresos sense cap localització ni fonts bibliogràfiques.
- e. Omet una entrada a la seqüència numèrica, la número 1022.
- f. Referència erròniament l'entrada número 1030: no és cap notícia bibliogràfica, sinó una relació d'obres del caputxí Martín de Torrecilla.

Per tant, s'han identificat 23 impresos que s'han de descomptar dels 183 que va recollir sense datar, de manera que en sumarien 160. Recapitulant, entre 1601 i 1700 a l'*Ensayo de bibliografía navarra* podríem donar per vàlids 720 textos editats —entre els datats i els no datats per Pérez Goyena— en el regne navarrès. És per aquest motiu que el segon volum de l'*Ensayo de bibliografía navarra* —que s'ocupa dels impresos navarresos de segle XVII— necessita una actualització i posada al dia.

6 Conclusions

Tot repertori bibliogràfic ha de donar resposta a les necessitats dels seus usuaris. Però què passa quan no aporta una informació del tot fidedigna per l'absència de referències a impresos que realment van existir? No cal ressaltar que quan això passa no queda cap més opció que actualitzar, renovar i corregir en la mesura del possible el repertori en qüestió. Això és el que esdevé precisament amb l'*Ensayo de bibliografía navarra* que va confeccionar Pérez Goyena la primera meitat de segle XX.

Com s'ha comprovat, es tracta d'un repertori necessitat d'una actualització profunda. Així, hem detallat en aquest article que hi ha tot un seguit de notícies tant defectuoses com errònies —140 en total—, tot i que entre aquestes hi ha referències a impressors, autors o llocs que no són pròpiament errades del bibliògraf navarrès, sinó que no són notícies bibliogràfiques. A això s'hi uneix el fet que fins avui hem tingut constància de 144 impresos que Pérez Goyena no va referenciar i que s'han de considerar com a navarresos fefaentment després de l'estudi material, si bé n'hi ha 10 més que encara caldria estudiar en profunditat. Aquestes troballes, juntament amb els defectes detectats en l'*Ensayo de bibliografía navarra*, ens permetran mostrar una imatge al més real possible del que va ser la impremta navarresa del segle XVII.

Atesa aquesta situació, ens cal posar-nos com més aviat millor amb aquesta comesa per donar a Navarra un recurs informatiu d'acord amb les necessitats actuals dels usuaris, cosa que ens obliga a actualitzar aquest repertori. Aquesta actualització és possible pels nous testimonis que hem localitzat en diferents biblioteques i arxius. Sobresurt aquí l'extraordinari valor que atesora la documentació consultada a l'Archivo General de Navarra. Gràcies a l'estudi de diversos fons que s'hi troben dipositats, s'ha aconseguit advertir multitud d'impresos que d'una altra manera hauria estat impossible descobrir. Aquesta riquesa s'ha de ressaltar per sobre de tot, malgrat que també és cert que s'han consultat fonts primàries en biblioteques amb fons antic —locals, provincials i nacionals— per completar aquest treball i entreveure les possibilitats de l'actualització del segon volum de l'*Ensayo de bibliografía navarra*.

El que hem descrit ha conferit a l'objecte d'aquest treball un major pòsit, fruit de les interessants obres que també han estat objecte d'anàlisi mitjançant les noves tecnologies. Primer, hauríem d'esmentar els llibres impresos a Navarra durant el segle XVII que s'han consultat a través del repositori digital del Gobierno de Navarra, més conegut com a BiNaDi. L'examen dut a terme ha llançat dades molt aclaridores, perquè resulta clau per a una millor comprensió de la manera en què s'articulava la indústria editorial al Regne de Navarra. Juntament amb això, en segon lloc, no menys important ha estat la consulta d'entrades que es localitzen mitjançant el *Catálogo*

colectivo del patrimonio bibliográfico (CCPB), així com dels projectes *Iberian books* o el *Catálogo y biblioteca digital de relaciones de sucesos* (CBDRS). Finalment, no menys rellevants són les dades que hem pogut obtenir dels catàlegs digitals de diferents biblioteques estrangeres (procedents de països com França, Àustria, Alemanya, Itàlia, Anglaterra, Mèxic o els Estats Units).

En suma, el còmput total de les fonts que s'han emprat en aquest treball, tant les d'arxiu com les bibliogràfiques o digitals, permet posar de manifest noves notícies que s'actualitzen i amplien — entorn d'un 20 % d'addenda— el repertori bibliogràfic que va crear Pérez Goyena en les primeres dècades de segle passat, almenys pel que fa als impresos editats en terres navarreses entre 1601 i 1700. Això no obstant, el que s'infereix d'aquest estudi és que queda molta feina per fer i, possiblement, molts testimonis documentals per descobrir.

Bibliografia

Altadill, Julio (1884). *Primera imprenta y catálogo de obras editadas en Pamplona*. Pamplona: [s.n.].

Arigita, Mariano (1901). *Bibliografía navarra o Descripción de las obras impresas en este antiguo reino, desde el descubrimiento del arte tipográfico hasta nuestros días*. Pamplona: Imprenta Provincial.

Balsamo, Luigi (1998). *La bibliografía. Historia de una tradición*. Gijón: Trea.

Besterman, Theodore (1965). *A world bibliography of bibliographies and of bibliographical catalogues, calendars, abstracts, digest, index, and the like*. Genève: Societas Bibliographica, vol. II.

Clemente San Román, Yolanda (2001). "Las tipobibliografías como repertorios útiles para la investigación". *Cuadernos de documentación multimedia*, n.º 10, p. 39–48.

Delgado Casado, Juan (2005). *Introducción a la bibliografía*. Madrid: Arco Libros.

— (2001). *Un siglo de bibliografía en España: los concursos bibliográficos de la Biblioteca Nacional (1857–1953)*. Madrid: Ollero y Ramos.

Desgraves, Louis (1971). *Bibliographie bordelaise: bibliographie des ouvrages imprimés a Bordeaux au xvie siècle et par Simon Millanges (1572–1623)*. Baden-Baden: Koerner.

Escamilla González, Gloria (1982). *Manual de metodología y técnica bibliográficas*. 3ª ed. México D. F.: Universidad Nacional Autónoma de México.

Fernández Falero, María del Rosario; Peral Pacheco, Diego (2009). "Un nuevo concepto de bibliografía: revisión y análisis cualitativo". *Revista de estudios extremeños*, vol. 65, n.º 3, p. 1.373–1.388.

Hobsbawm, Eric (1983). "La crisis del siglo xvii". En: Aston, Trevor (ed.). *Crisis en Europa (1560–1660)*. Madrid: Alianza, p. 15–71.

- Infantes, Víctor (2012). "La muestra de impresión: un testimonio inédito de la estrategia editorial del Siglo de Oro". En: Cayuela, Anne; Chartier, Roger (ed.). *Edición y literatura en España (siglos XVI y XVII)*. Zaragoza: Prensas Universitarias, p. 137–168.
- Krummel, Donald William (1993). *Bibliografías. Sus objetivos y métodos*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.
- López Yepes, José (1989). *Fundamentos de información y documentación*. Madrid: Eudema.
- Malclès, Louise-Noëlle (1985). *Manuel de bibliographie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- (1965). *Les sources du travail bibliographique*. Genève: Droz.
- Martínez de Sousa, José (1999). "Prólogo". En: Gaskell, Philip. *Nueva introducción a la bibliografía material*. Gijón: Trea, p. I–XVII.
- McKerrow, Ronald (1998). *Introducción a la bibliografía material*. Madrid: Arco Libros.
- Moll, Jaime (1979). "Problemas bibliográficos del libro del Siglo de Oro". *Boletín de la Real Academia Española*, n.º 59, p. 49–107.
- Ostolaza Elizondo, María Isabel (2004). *Impresores y librerías en Navarra durante los siglos XV-XVI*. Pamplona: Universidad Pública de Navarra.
- Pensato, Rino (1994). *Curso de bibliografía: guía para la compilación y uso de repertorios bibliográficos*. Gijón: Trea.
- Pérez Goyena, Antonio (1949). *Ensayo de bibliografía navarra. Desde la creación de la imprenta en Pamplona hasta el año 1910*. Pamplona: Diputación Foral de Navarra, vol. II.
- Ruiz Astiz, Javier (2020). "El libro antiguo navarro en las fuentes archivísticas del siglo XVII". *Revista general de información y documentación*, vol. 30, n.º 1, p. 37–56.
- (2019a). "En Pamplona se imprimen relaciones de sucesos: el taller de Martín de Labayen (1636–1648)". En: Pena Sueiro, Nieves (ed.). *Festina lente. Augusta empresa correr a espacio: studia in honorem Sagrario López Poza*. A Coruña: Universidade da Coruña, p. 263–296.
- (2019b). "Relaciones de sucesos impresos en Pamplona en el siglo XVII: esbozo de un repertorio bibliográfico". *Memoria y civilización*, n.º 22, p. 381–427.
- Ruiz Fidalgo, Lorenzo (2000). "Dos documentos impresos". *Pliegos de bibliofilia*, n.º 10, p. 33–41.
- Simón Díaz, José (1971). *La bibliografía: conceptos y aplicaciones*. Barcelona: Planeta.
- Zabala, Jon (2013). "Utilidad y vigencia de las tipobibliografías y su ausencia en el mundo digital". *El profesional de la información*, vol. 22, n.º 1, p. 68–73.

Notes

¹ Aquest article s'ha dut a terme en el marc del Programa de Doctorat en Ciències de la Documentació de la Universidad Complutense de Madrid.

² Aquesta publicació s'ha fet com a membre del grup de recerca HISPANIA (G000208) de la Universidade da Coruña i s'emmarca en el Proyecto I+D+I Biblioteca Digital Siglo de Oro 6 (BIDISO 6), amb referència PID2019-105673GB-I00, finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación del Gobierno de España per al període que va de l'01/06/2020 al 31/05/2023.

³Vegeu sobre aquest fenomen l'estudi de Jaime Moll (1979, p. 49–107).

⁴Per aprofundir sobre aquest impressor consulteu l'obra de Louis Desgraves (1971).

⁵Archivo Municipal de Pamplona (AMP). Actas de Pleno (1596–1608), fol. 235. El 13 de gener de 1607 el regiment pamplonès reunit en ple va aprovar, entre altres coses, que Carlos de Labayen s'instal·lés a Pamplona. Això s'aprecia quan indiquen: "que aunque la ciudad y reyno tiene conducido impresor para las costas que en él se pueden ofrecer siempre se ha tenido por falta no haber otro para que con la competencia tengan mejores letras e impresiones y hagan más comodidad a los que quisieren imprimir cédulas y otros despachos, y ahora es a su noticia que en la ciudad de Zaragoza del reyno de Aragón hay un impresor muy perito y hábil en este arte hijo de esta dicha ciudad y ha dado a entender vendrá a ella haciéndosele alguna comodidad y porque esto tenga efecto por el presente auto y su tenor le conducen por impresor de la dicha ciudad con la mitad del salario que se la da a Matías Mares, así bien impresor de la dicha ciudad".

Articles similars a BiD

- Notes on the dissemination of venturós pelegrí in the eighteenth and nineteenth centuries : three editions printed in Barcelona and one edition printed in Lleida (<http://bid.ub.edu/34/mahiques.htm>). Mahiques Climent, Joan. (2015)
- Los papeles decorados en las guardas de impresos del siglo XVIII de la Base de datos de Encuadernación histórico-artística de la Real Biblioteca (<http://bid.ub.edu/45/herrera.htm>). Herrera Morillas, José Luis. (2020)
- Construint la memòria dels feminismes : arxius, biblioteques i centres de

Articles similars a Temària

- Impresos publicados en Jaén del Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español (<http://www.aab.es/aab/images/stories/Bc> Herrera Morillas, José Luis. (2010)
- Documentación on line sobre libro antiguo (<http://revistas.ucm.es/index.php/DCIN/art> Bás Martín, Nicolás. (2007)
- El impresor Antonio Espinosa de los Monteros en Madrid : avance para su estudio (<http://revistas.ucm.es/byd/11321873/artic> Reyes Gómez, Fermín de los. (2004)

documentació. Una mirada al passat, una reflexió per al futur

(<http://bid.ub.edu/36/jornet.htm>). Jornet i Benito, Núria; Tuset Páez, Núria. (2016)

- La mania de les llistes: 100 biblioteques digitals i 'recol·lectors' de llibres electrònics

(<http://bid.ub.edu/24/turiel1.htm>). Turiel, Josep. (2010)

- Las hojas y pliegos sueltos impresos en Granada durante el siglo XVIII

(<http://www.aab.es/pdfs/baab73/73a1.pdf>, Correa Ramón, María. (2003)

- Libros impresos en Sevilla durante los siglos XV al XVIII, conservados en las bibliotecas universitarias de Andalucía

(<http://www.aab.es/pdfs/baab68/68a3.pdf>, Herrera Morillas, José Luis. (2002)

Articles del mateix autor a Temària

Ruiz Astiz, Javier ([http://www.temaria.net/lista.php?](http://www.temaria.net/lista.php?base=temaria&opcio=veure&campo_1=creator&texto_1=Ruiz+Astiz%2C+Javier)

[base=temaria&opcio=veure&campo_1=creator&texto_1=Ruiz+Astiz%2C+Javier](http://www.temaria.net/lista.php?base=temaria&opcio=veure&campo_1=creator&texto_1=Ruiz+Astiz%2C+Javier))

[més informació (http://www.temaria.net/similares.php?fichero=ruiz.htm&preferente=1575-5886&rev_preferente=BiD)]

[Entrada \(/user/login?destination=node/619\)](/user/login?destination=node/619)

Facultat d'Informació i Mitjans Audiovisuals (UB) (<http://www.ub.edu/biblio>)

Carrer Melcior de Palau 140, 08014-Barcelona

Graus (<http://www.ub.edu/biblio/futurs/>)

Màsters (<http://www.ub.edu/biblio/masters/masters.html>)

Doctorat (<http://www.ub.edu/biblio/doctorat-dinformacio-i-documentacio-/doctorat-dinformacio-i-documentacio-en-la-societat-del-coneixement.html>)

Altres estudis (<http://www.ub.edu/biblio/cursos-de-formacio-continuada/altra-oferta-formativa.html>)

Recerca (<http://www.ub.edu/biblio/recerca/7.html>)

Estudis de Ciències de la Informació

i de la Comunicació (UOC)

(http://www.uoc.edu/portal/ca/estudis_arees/ciencias_informacio_comunicacio/docencia/index.html)

Rambla del Poble Nou, 156, 08018-Barcelona (publicacions@uoc.edu (<mailto:publicacions@uoc.edu>))

Oferta formativa (<https://estudis.uoc.edu/ca/comunicacio-informacio>)

Coneix la UOC (<https://www.uoc.edu/portal/ca/universitat/index.html>)

Recerca i innovació (<https://research.uoc.edu/portal/ca/ri/index.html>)

Estudia a la UOC (<https://estudis.uoc.edu/>)
